

УДК 291.612

С 88

*Микола СТУКАНОВ*

## **ПРОБЛЕМИ ШАМАНСТВА В СУЧАСНОМУ СВІТІ**

*Представники неошаманства стверджують, що шаманські технології та світогляд ефективні для адаптації, досягнення гармонії та успіху людини в сучасному динамічному світі. Стаття присвячена аналізу базових умов виникнення і розвитку шаманства та можливостей його інтеграції в сучасне суспільство.*

**Ключові слова:** анімізм, духи, шаман, неошаманство, камлання, архаїчні техніки екстазу, культурна трансляція.

**Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.** Однією з особливостей нашого часу є ріст людської свободи. Свобода дає шанс людині взяти відповідальність за свою долю на себе. Людина в наш час має право й обов'язок будувати не тільки зовнішній світ, своє "неорганічне тіло", але і розвивати, і вдосконалювати власну суб'єктивність. Ця потреба, попит викликає відповідні пропозиції. На ринку технік розвитку суб'єктивності велика конкуренція і не завжди можна визначити ефективність методів та практик, що пропонуються. Тому кричний аналіз, у цьому випадку шаманства, є способом відокремлення "зерна от плевел" ("зерна від полови"), відсічення пустих імітацій і безвиході шляхів. Часто ми не можемо знати, який шлях, метод приведе до успіху, але нерідко можемо визначити, які методи за своєю природою є тупиковими і безперспективними.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започаткована постановка даної проблеми і на які спирається**

*автор, виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.* У другій половині ХХ ст., коли народи, племена, що живуть на архаїчному рівні і практикують шаманство, зникають, втрачають самототожність, у західному суспільстві зростає до нього інтерес. Виникає цілий рух неошаманства, або неошаманізму. Він включає низку не поєднаних між собою течій. Але їх об'єднують деякі світоглядні установки та максими. Усі вони стверджують, що шаманство є ефективною технологією адаптації людини до сучасного урбанізованого світу, що шаманські практики доступні будь-якій людині, що оволодіння ними відкриває шлях до здоров'я, успіху, більш глибокого розуміння світу. Ця сукупність ідей реалізована в творчості Мішеля Харнера [25], Сержа Кінга [11], К. Меддоуза [12], Джоза Стівенса [19], М.Б. Кенин-Лопсан [7; 10], М. Сарангерел [16] та інших авторів. Значний інтерес до шаманства у широкої публіки був сформований літературною творчістю Карлоса Кастанеди, талановитого дослідника, або фальсифікатора, який створив привабливий образ могучого мага і чародія, людини сили, воїна духа, шамана дона Хуана, індіанця з племені Які.

Усі адепти та апологети шаманства мають не аби – який літературний дар, і наполягають на ефективності шаманства як способу розуміння світу, самопізнання і самовдосконалення людини. Арнольд Міндел бачить у шаманізмі “архетип форм поведінки при зіткненні з нерозв'язними проблемами” [13, 7]. Засновник процесуально орієнтованої психології тим самим робить шаманство необхідним елементом пізнавальної активності людини у розв'язанні як мінімум її екзистенційних проблем. Аналогічні, навіть тотожні ідеї, висловлює К. Меддоуз. На його думку, “шаманізм – найбільш природна з усіх філософських і метафізичних систем. Він діє у відповідності з космічними законами і тісно пов'язаний із циклічними змінами потоків енергії, що відбуваються у природі. Сучасний шаманізм можна назвати “способом ефективного життя”, оскільки застосування його принципів та практичне здійснення його методів покращує і збагачує наше життя” [12, 6]. Ідею вкоріненості шаманства у людську суб'єктивність розвиває Джоз Стівенс. Він стверджує, що “шаманізм – це природний підхід дітей до життя і що це

знання вибиває з нас школа і наша культура” [19, 5]. Думку про те, що шаманство є частиною природи людини, розвиває і Кінг Серж Кіхалі: “мистецтво шамана спирається на загально людський досвід. Ви виявите, що знаєте про шаманство більше, ніж припускали” [11, 3]. Звідси робиться висновок, що бути шаманом для людини природно, просто треба повернутися до себе.

Аналізу шаманства приділили увагу практично всі дослідники, що намагалися систематизувати всю історію релігії та зробити змістовні висновки й узагальнення щодо її природи та сутності. Значний евристичний потенціал серед досліджень такого гатунку мали роботи радянських і пострадянських авторів: С. Токарева [20], Є. Торчинова [21], А. Зубова [8]. Серед західних істориків і теоретиків релігії найбільш вагомий внесок у дослідження, ідентифікацію та визначення шаманства зробив Мірча Еліаде [26]. Його інтерпретація сутності шамана як посередника між людьми і духами, та майстра прикладного екстазу стала загально визнаною.

Емпірична база наукового дослідження шаманства через певні історичні, геополітичні та культурні обставини створювалася у XIX і на початку XX ст., передувсім у Росії. І найзагальніша назва магів, містиків, знахарів, цілителів архаїчного суспільства була взята з лексики одного з народів російської півночі. У перекладі слово “шаман” означає – несамопитий, натхненний. У другій половині XX ст. було створено низку фундаментальних робіт із шаманства північних народів і народів Алтаю. Вони були написані як етнографічні, культурологічні дослідження і тому дають об’єктивну характеристику шаманства, вільну від ідеологічних упереджень наукового атеїзму. Ідеться про роботи М. О. Алексєєва [2], Л. П. Потапова [14], Г. В. Смоляк [17]. Теоретичне завершення вивчення шаманства на російському емпіричному матеріалі й вітчизняних етнографічних дослідженнях нашло в монографії В. М. Басілова “Обранці духів” [3].

Одним із результатів проведеної дослідниками роботи виділення суттєвих рис шаманства як певного типу ставлення до дійсності, що базується на анімістичних, міфологічних світоглядних уявленнях, було доведення необхідності зникнення шаманства при переході від традиційного суспільства до сучас-

ного. У принципі це зрозуміло і без детального аналізу шаманства. Суспільний світ, в основі якого общинне традиційне життя маленьких громад племінного типу з культурою постфігуративного типу і рівновагою між суспільством і природою, завжди програє розширеному порядку буття сучасної цивілізації, який базується на анонімних, безособових зв'язках і незворотному русі ускладнення всіх форм соціального буття.

Усі ці фактори діяли й щодо шаманства. Вже у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. шаманство повністю деградує на російській півночі. Дослідникам усю повноту й інтенсивність шаманської практики демонструють люди похилого віку. Зникає шаманство у Фінляндії, де не було ідеологічних репресій проти нього. Одним із суттєвих проявів деградації шаманства усюди є заміщення камлання його імітаціями. У другій половині ХХ ст. шаманство в автентичних формах зберігається лише там, де не було регулярних контактів примітивних народів із сучасною цивілізацією. У таких “райських” умовах наприкінці ХХ ст. жило не більше півмільйона людей.

Зникнення культурної, соціальної основи для відтворення шаманства і розвиток неошаманства у принципово відмінному урбанізованому космополітичному середовищі ставить питання про його природу і функції в суспільстві. З одного боку, має місце деформація і навіть руйнування культурної трансляції шаманства, передача естафети соціальної пам'яті, “первалася связь времен”. З іншого боку, неошаманство претендує на збереження і розвиток шаманства у чистому вигляді, його суті, незалежної від конкретних форм, у яких воно розвивалося: соціальних, культурних, ландшафтних, кліматичних.

Чи це можливо? І чим є неошаманство в контексті духовних пошуків і потреб сучасної людини. Для відповіді на ці питання ми почнемо з аналізу умов виникнення, відтворення і функцій аутентичного шаманства.

**Формулювання цілей статті (постановка завдання).** Метою нашої роботи є дослідження можливостей розповсюдження шаманства у сучасному світі. Чи можливі реалізації ідей, культури психічної діяльності неошаманства в сучасному світі, чи воно є черговою культурною “мильною бульбашкою”, способом заробити авторитет і гроші на масових очікуваннях, породжених потребами

сучасної людини та ідеологічними міфами сучасної масової культури, яка зникне безслідно швидко або поступово.

Шаманство існувало десятки тисяч років. Першим документальним свідченням наявності шаманів є малюнки в печері трьох братів Ле-Труа-Фрер у Франції та в інших печерах. Цим зображенням від 20 до 30 тисяч років. Якщо міфологія, з безмежним набором сюжетів, образів, символів, була змістовною основою, “базою даних” для розвиненої релігії, то в шаманстві створюються, відкриваються базові, архетипові особливості організації суб’єктивності, психосоматики людини, ритуальної практики, необхідних для створення і відтворення релігії як особливої форми ставлення людини до світу. Тому аналіз, певна інтерпретація шаманства були необхідною частиною компендіумів з історії та теорії релігії від підручників до багатотомних фундаментальних досліджень.

***Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.*** Шаманство виникає з розвитком анімістичних уявлень. Ця особливість шаманства помітна у всіх авторитетних його визначеннях.

В.М. Басілов відзначає, що “серед ідей, характерних для світогляду (ідеології) шаманства, найбільш важливою є наділення якостями живого і суб’єктивного усього навколишнього світу, населеного духами; взаємозв’язок у природі (включаючи і людей); тісний зв’язок людського колективу з космосом; можливість людини відвідувати інші світи, культові дії, спрямовані на захист невеликого колективу від реальних і уявних лих, джерелом яких визнаються різні зовнішні сили” [3, 13].

Аналогічну думку висловлює Ганна Смоляк, наголошуючи, що “головна суть шаманізму – наявність віри в духів, у можливість їхнього підпорядкування шаманам, у здатність останніх у ході камлань переміщатися у верхні і нижні світи, щоб бороти і перемагати злих духів” [17, 34].

Отже, шаманство базується на вірі в те, що духи, демони контролюють усесвіт. Для успішного розв’язання будь-яких проблем необхідно отримати санкцію духів, задобрити їх, або примусити допомогти. Але нормальна людина не має “каналів” зв’язку з духами. Духи не мають фізичного тіла. Вони існують

як безтілесні істоти, що можуть впливати на всі, в тому числі і тілесні, процеси. Але спілкуватися з ними необхідно.

Людина, суб'єкт, який пов'язує між собою людей, сфери реальності, між якими контакт неможливий або неефективний, або занадто складний, називається посередником. Умовою ефективного посередництва є знання, досвід двох зон або реальностей, посередником між якими постає цей суб'єкт. Наприклад, перекладач – посередник між двома мовами, культурами. Його посередництво можливе тому, що він одночасно знає дві мови. За аналогією, шаман може бути посередником між людьми і духами тому, що він присутній одночасно у двох вимірах буття: звичайному для всіх і тому, в якому перебувають духи. Він у собі з'єднує два відмінних способи існування суб'єктивності. Шаман – людина, спілкування з людьми для нього природне, а як він відкриває для себе світ духів. Для цього він підноситься духом або виходить із себе. Такий вихід називається транс або екстаз. В екстазі шаман водночас присутній у двох світах, у двох вимірах буття.

Екстаз – це незвичайний стан свідомості. У розвинутих релігійних традиціях екстаз, транс був способом переходу від звичайного до сакрального буття. Трансу досягали в печерах, пустелях, через обмеження інтенсивності сприйняття звичайного світу. Візіонери використовували транс для виходу за межі звичайної реальності до більш цінної божественної. Значить, транс сам собою не забезпечує з'єднання світів. Він лише створює для цього можливість. Шаман – спеціаліст прикладного екстазу. Він занурюється в інші виміри буття, не тому, що більше їх цінує, а для розв'язання прикладних земних проблем: лікування людини, пошуки загублених людей або предметів, у спробах змінити погоду тощо. Процес входження і перебування у стані трансу називається камланням. У процесі камлання шаман спілкується з духами, в нього входять духи, він використовує духів як транспортний засіб для пересування у різні сфери світу, де панують духи.

Сутність камлання – це спілкування з духами заради досягнення деяких цілей самим шаманом або замовником камлання, яким може бути й окрема людина, і рід, і ціла громада. Ціль камлання – вільне переміщення шамана в небесних, підземних або

земних сферах, тобто там, де живуть духи, необхідні для виконання завдання цього камлання. Завдання ж камлання можуть бути зведені до декількох основних:

а) зустрітися віч-на-віч з вищими небесними духами і повідомити їх про нестатки громади;

б) домогтися у духів вод і лісів сприятливого полювання і рибного лову, а в духів – заступників землеробства і скотарства – успіхів у селянській праці;

в) з'ясувати причину хвороби і зцілити хвору людину;

г) проводити душі померлих у потойбічний світ і запобігти їхньому поверненню “у країну живих”;

д) уберегти здорових людей, особливо дітей, від нападів злісних духів, хвороб і випадкової смерті;

е) додати собі знань при зустрічі з духами і з шаманами-предками.

Усі ці численні завдання камлань, по суті, зводяться до двох: взяти дещо у світі духів і передати людям, або взяти дещо у світі людей – і передати духам.

Більшість відносин у світі базується на взаємній користі. Духи потрібні людям для розв'язання їхніх дуже і не дуже важливих справ. А чи потрібні люди духам? Так. Духи поділяють більшість потреб людей. Їм потрібні і подобаються людські жертви, їм потрібні годувальники. Отже, у спілкуванні духи і люди задовольняють інтереси одне одного [3, 40 – 41].

Шаман відрізняється від інших людей тим, що він має здатність спілкуватися з духами. Але це не просто спілкування заради спілкування. За допомогою духів шаман намагається зробити речі надзвичайними. Він повинен мандрувати по трьох світах, просити, вимагати, переконувати духів виконати ті чи ті дії. Нерідко вступає в боротьбу зі злими духами, розшукувати душі людей і повертати їх потерпілим, які захворіли внаслідок викрадення душі, проводити душі померлих в інші світи. Сам собою шаман цього зробити не може. Йому потрібні помічники і хранителі, наставники і саме духи мають потрібні для цього властивості.

Створити упорядковану класифікацію духів неможливо через надзвичайну варіативність етнографічного матеріалу. Структура реальності, організація світу духів, особливості стосунків між духами і людьми відрізняються в різних культурних

регіонах. Відрізняються уявлення про душу людини (у людини може бути одна і декілька душ), шамани можуть поділятися на білих і чорних, особливі якості можуть приписуватися людям, що відмовилися від служіння духам. Тому ми спробуємо виділити деякі загальні характеристики духів, без претензій на їхню універсальність.

Духи майже усіх народів, де практикувалося шаманство, поділялися на духів-помічників і духів-наставників, майже духовних батьків.

Духи-помічники були службовими істотами. Їх шамани могли поміняти, продати, у деяких народів були уявлення, що разом зі смертю шамана гинуть і службові духи. Часто вони використовувалися як їздові тварини, транспорт, їх посилали нашкодити ворогам. Як транспорт вони могли мати форму тієї тварини, яка через свою природу може пересуватися тією чи тією стихією. Наприклад, качка могла бути універсальним транспортом, миша – перевозити в нижній світ, птахи – у верхній світ.

Духи-наставники давали свою силу під час боротьби і спілкування шамана з могутніми духами, а також були духами-вихователями, які вводили душу у світ тонких матерій, духів, наділяли шамана надзвичайними властивостями.

Духи – інструмент реалізації конкретних програм і завдань, які життя ставить перед шаманом, але специфічний інструмент, на відміну від неживих знарядь діяльності, вони мають волю і бажання. Вони можуть висловлювати господарю свої вимоги і наполягати на їхньому виконанні. Нерідко шамани змушені були враховувати інтенси духів в організації житла, одягу та їжі [3, 39 – 40].

Спробуємо описати ситуацію спілкування шамана з духами із зовнішнього боку. З погляду наукової психології ми не маємо підстав уважати шаманських духів об'єктивною реальністю. Чим же вони тоді можуть бути? Духів ми можемо інтерпретувати як відносно автономні, індивідуалізовані центри організації суб'єктивності, елементи поліцентричної особистості, якою є шаман. Шаман у процесі камлання ототожнюється саме з духом, веде себе відповідно до характеристик тієї тварини, яку репрезентує дух, дійсно впадає у транс, стає від себе незалежним, і водночас на певному рівні контролює процес, зберігаючи свої людські ідентифікації.



З погляду християнської культури, у процесі камлання відбувається процес злиття в єдине людського духовного, тваринного і демонічного та формування протиприродного “кентавра”, що є падінням людини у тваринний світ, втратою свободи [8, 294].

Отже, ми маємо вже три гіпотези, що стосуються онтології шаманського світу й особливостей стосунків між шаманом і духами. Усі три концепції відрізняються як описи світу, але їх об'єднують деякі формальні риси. Суб'єктивність шамана дуалістична або поліцентрична. Духи певною мірою незалежні від шамана. Шаман може бути і засобом для духів, і їхнім володарем. Спілкування з духами потребує особливої енергетики й емоційного підйому. Це тягар, і ризик і, звичайно, сила. І стати шаманом проти волі духів неможливо. Звідси з'являються унікальні особливості отримання шаманського дару і соціального статусу шамана.

В архаїчному суспільстві існує майже однозначна соціальна біографія людини. Син рибалки буде рибалкою, син мисливця буде мисливцем. Хлопців змалку вчать премудрощів праці батьків. Це не є спеціальне навчання. Вони просто включаються в посильну роботу батьків, поступово переймають необхідні прийоми, емоційні реакції, цінності й особливості організації суб'єктивності, потрібні для ефективної діяльності. Дівчат також навчають через включення у повсякденну жіночу роботу. Врешті-решт хлопці проходять ініціацію, після якої вони визнаються чоловіками з відповідними правами та обов'язками. Ініціація – це не просто ритуальна, символічна процедура, а випробування, яке доводить, що людина має необхідні якості для того, щоб вести доросле життя з його проблемами і навантаженнями.

Шаманське навчання й ініціація радикально відрізняються від звичайних. Естафету передачі шаманського служіння можна назвати культурною трансмісією, перетворення людини в шамана – соціалізацією, або інкультурацією з великими застереженнями. Шаман у племені, роді один. Шаманська справа, як правило, передається в межах однієї родини. Часто у шамана предки були шаманами. Майбутній шаман у родичів навчається зовнішнім прийомам шаманської практики. У принципі танці, пісні, ритми відомі всім членам групи. Але від того, що батько, вуйко або дід є шаманом не залежить, що їхній нащадок обов'язково буде шама-

ном. Як ми вже зауважували, майбутнього шамана обирають духи. Якщо шаман помер раптово і немає вже готового спадкоємця, духи можуть обрати посередником будь-яку людину. Рід не може існувати без шамана. Людям потрібний представник у світі духів, духам потрібен годувальник.

Ніхто із членів суспільства не може навіть собі помислити відмовитися від тієї долі, що мали батьки, шаманського служіння намагаються уникнути майже всі. Шаманська справа – важка ноша, небезпечна робота, яка потребує надзвичайних зусиль і концентрації. Але духи наполегливі і невблаганні. І в решті-решт людина погоджується служити духам й здобути шаманську освіту. Оскільки усе це відбувається у світі духів, то назовні воно виглядає як хвороба, що включає видіння, усамітнення, незвичайні реакції. Людина, з погляду європейської культури, є ніби душевно хворою. Але у межах автохтонної культури – це шаманська хвороба, освоєння світу духів.

Це непростий і нерідко болісний процес. Його кульмінаційним пунктом майже завжди є перетворення психосоматики людини духами. Воно постає як бачення розчленування власного тіла, відокремлення голови від тулуба, шкіри, м'язів від кісток. В уяві майбутнього шамана процес трансформації виглядає приблизно так. Тіло вариться, духи, що беруть участь у процедурі, пробують шматочки плоті на смак, потім скелет, кістки (їхнє споглядання є обов'язковим) обростають, наділяються плоттю й у сильних шаманів органи сприйняття світу замінюються новими, божественними. Тепер людина стає з духами однієї крові, вона їх безпосередньо відчуває, може чути і бачити речі, що недоступні простим смертним, а тіло може переносити такі навантаження, які не під силу звичайним людям.

Завжди нові здібності, можливості людини виникають внаслідок розпредметнення, суб'єкт-об'єктних взаємодій, навіть тоді, коли людина навчається танцювати, співати. Уява є необхідною, але допоміжною складовою цього процесу, як і пам'ять. У випадку здібностей шамана ситуація протилежна. Їх можна отримати або від природи, або внаслідок радикальної трансформації психосоматики людини у процесі “шаманської хвороби”, що включає певним способом упорядкований набір видінь.

Цей процес і його результат незалежні від зусиль людини. Особливості трансформації психіки і соматичні зміни, що їх супроводжують, достеменно не відомі. Але внаслідок послідовно упорядкованого процесу видінь відбувається психосоматична реінтеграція людської суб'єктивності, виникають нові канали зв'язків людини зі світом, яких немає у простих смертних. Такого типу зміни неможливі шляхом послідовної перебудови, на кшталт перебудови житла. Вони відбуваються як зміни цілої системи. Психосоматика внаслідок певного типу критичних для неї випробувань змушена змінити свою структуру для адекватної адаптації. Метафори смерті і нового народження релевантні для опису трансформацій, що проходить майбутній шаман.

Лише після цього відбувається соціальна процедура “введення” людини в шаманський статус. Вона включає передусім випробування шамана. Він повинен продемонструвати надзвичайні якості, що отримав внаслідок спілкування з духами. Це особлива тілесна витривалість і надзвичайні когнітивні можливості, що в наш час називаються екстрасенсорними. Крім того, шаман повинен уміти випромінювати енергію трансу і заражати нею всіх членів дійства. Якщо претендент витримає випробування, громада визнає його шаманом, посередником між духами і людьми з відповідними правами, привілеями і обов'язками перед родом.

Європейські дослідники, російські, в тому числі, у XIX ст. і в першій половині XX ст. розглядали особистість шамана як патологічну. Шаман – хвора людина, стверджували В.Г. Богораз, Г.В. Ксенофонов, Д.К. Зеленін, Д.С. Давіденков і багато інших дослідників [3, 139 – 141]. Це передусім пов'язано з культурними стереотипами адекватної поведінки того часу. Колосальні напруження потребують нетривіальних емоційних і фізіологічних реакцій. Реакції спортсменів під час змагань із зойками, гримасами, сексуальна революція, конкурси екстрасенсів тощо зробили суспільство більш толерантним до гами психосоматичних реакцій людини. Звісно, ніхто не ставить під сумнів здоров'я шамана. Мало того, сучасні апологети шаманства називають шамана еталонною особистістю, втіленням цілісності й універсальності людини як такої. Звісно, це некритичне перебільшення, ідеалізація. Еталонний тип особистості архаїчного

суспільства, що є результатом комбінації всієї повноти буття, характерного для *архаїчного* суспільства, не може бути зразковим для *сучасного* суспільства.

Це не заперечує того, що у своєму середовищі шаман, безумовно, був утіленням сили, повноти буття і досконалості та виконував низку важливих для суспільства функцій. Частину з них міг виконати тільки він. “В особі шамана, – стверджує Кабо, – постає, можливо вперше, фахівець у царині релігійної та психотерапевтичної практики, а також у сфері інтелектуальної творчості. Відносно ранне виникнення такої спеціалізації пов’язано з функціями шамана, життєво важливими з точки зору первісного колективу. Особистість шамана поєднує в собі різні іпостасі – знахаря, наділеного здатністю спілкуватися, звичайно в стані трансу, з мешканцями інших світів, шукаючи їхньої допомоги і заступництва, віщуна, актора і поета. Шаман – творець синкретичного типу. А синкретична спеціалізація – найбільш архаїчна форма спеціалізації. Індивідуальність шамана, його функції несуть в собі в нерозчленованому вигляді ті елементи, які пізніше, на вищих рівнях соціального і культурного розвитку, виділяться в самостійні види діяльності” [9, 189].

Практично завжди шаман у процесі камлання постає як актор і психотерапевт. Шаман не просто подорожує у верхній і нижній світ. Він повинен цю подорож показати для присутніх як абсолютно реальну. Мало того, присутні вводилися шаманом у трансівні стани. “В шаманстві екстатичний стан, що викликається діями шамана, переживають рівною мірою і сам шаман, і глядачі, які присутні на сеансі камлання” [6, 170]. Тому камлання – дуже специфічна вистава. Глядачі, учасники священнодійства шамана – необхідне поле реалізації шаманських цілей, щось на кшталт хору в грецькій трагедії. І шаман – не звичайний актор, його битва абсолютно реальна для всіх присутніх, він може реально загинути, його поразка може мати вкрай негативні наслідки для всієї громади, а його перемога – абсолютно реальна дія. Шаман – не просто актор, він – герой. Звідси надзвичайний психотерапевтичний ефект камлання.

Для розвитку і постійного відтворення шаманства потрібні певні соціальні умови. До них належать низький рівень технологічної ефективності соціальної солідарності і порядку. Людина

змушена розраховувати скоріше на свої особисті сили, ніж на колективну взаємодію в досягненні успіху у полюванні або рибальстві. Тому в суспільствах мисливців і рибалок цінується більше самостійність, ніж тактовність, або здатність слідувати за наперед заданим порядком, колективним законом [18, 221]. І там, де на місце полювання приходить землеробство і скотарство, різко зростає роль солідарності, порядку, водночас конформізму, здатності цінувати ефективність колективних дій та їхню ціннісну основу, там шаманство спочатку витісняється на периферію соціальної організації, а потім зовсім зникає.

Це загальна тенденція у розвитку суспільства. Якщо у суспільстві виникає можливість збільшити його ефективність за рахунок заміни особливої інтенсивності, сили, унікальності обдарованих індивідів соціальним порядком, технологією, що спирається на широкий загал, підготовка якого не потребує унікальних і надзвичайних умов та легко контролюється, то рано чи пізно відбувається заміна, трансформація першого типу організації на другий. Це пояснюється двома обставинами. По-перше, унікальною інтенсивністю і досконалістю організації людської суб'єктивності, що, як правило, не піддається свідомому соціальному відтворенню, її поява і кристалізація навколо неї соціального світу – наслідок існування певного типу інфраструктур, спосіб буття яких не є прозорим і зрозумілим, і його неможливо свідомо організувати. По-друге, унікальна майстерність – наслідок постійної наполегливої праці, вона не прописана в генах і тілесній структурі. Її підтримка – важка ноша, тягар. Тому відтворення унікальних якостей – процес капризний, нині, тут і зараз є, а завтра нема, або є в іншому місці. Це наочно в наш час показує спорт високих досягнень.

Розглянемо представлену тенденцію на конкретних прикладах. У Стародавній Греції у VII ст. до н. е. відбулася революція у військовій організації. Військо, в якому головну роль відігравала військова аристократія, вершники, було замінено фалангою, що будувалася на основі строю рівних, взаємозамінних гоплітів. Гідність аристократа “становили особистий подвиг, перемога, здобута віч-на-віч у бойовому поєдинку, в битві, де сходилися, билися у перших лавах (promachoi). Військова доблесть визначалася як суто особиста перевага (aristeia). Відвагу,

що дозволяла воїну робити настільки блискучі подвиги, *він черпав у своєрідній екзальтації, військовому шаленстві (lyssa), в якому він опинявся, крім своєї волі, натхненний богом (menos)*. Що ж стосується гопліта, то йому поєдинки як вид бою вже невідомі; він повинен відмовитися від спокуси проявити чисто індивідуальну доблесть. Він – учасник битви “лікоть до ліктя”, битви “плече до плеча”. У ній він привчений підтримувати лад, крокувати в ногу, в ногу іти в атаку проти ворога, стежити за тим, щоб у самій гущі рукопашної сутички не залишати свого місця. Військова доблесть втратила дух люті (thymos), ставши проявом здорового глузду, розсудливості, повного володіння собою, постійного самоконтролю і підпорядкування загальній дисципліні (sophrosyne). Для приборкання інстинктивних імпульсів необхідна холоднокровність, щоб не порушувати загальний порядок військового підрозділу” [4, 82 – 83].

У військовій справі – це загальна тенденція. У малому війську й у військових конфліктах малих груп особиста майстерність, екзальтація на кшталт шаманської, особлива культура психічної діяльності введення себе в екстаз, шаленство часто було умовою успіху. Крім греків, можна згадати бесерків, воїнів маорі, скіфів, самураїв. Але як тільки війна стає справою великих армій, військових загонів, дисципліна, структура виходить на перше місце. Шаленство, екстаз, унікальна військова майстерність такої армії не потрібна. Незважаючи на бажання європейців зберегти війну як лицарське мистецтво, де є місце подвигу і славі як життєвому призначенню аристократів, битви при Кресі і Пуатьє остаточно поставили крапки над “і”. Селюки йомени, з довгими луками, для яких війна була побічним факультативним заняттям, легко перестріляли цвіт французького лицарства. Структура, безособовий порядок перемагає порядок, що базується на унікальних індивідах. Культура психічної діяльності, що базується на дисципліні, перемагає культуру психічної діяльності, що базується на екстазі і спонтанності.

Аналогічні трансформації мають місце й у процесі розвитку релігії. Уже з розвитком землеробства шаманські практики витісняються на периферію релігійного життя, їх замінюють боги, що символізують фертильні, плодоносні сили землі. У суспільстві з розвиненим поділом праці конформізм, дисциплі-

нованість, здатність вбудовуватися у складну ієрархію цінуються більше, ніж екстаз і спонтанність. Екстатичні культури, нащадки шаманства, у сенсі культури психічної діяльності, стають маргінальними, таємними і локальними.

Універсальні релігії посідають позицію принципового заперечення будь-яких локальних божественних маніфестацій. Християнство й іслам зі своїм принциповим монотеїзмом не могли ужитися з усілякими місцевими богами, духами, демонами. Для них вони були слугами Сатани, шайтана, Ібліса, витіснялися з життя, духовного простору і вмирили. Правда, досвід позитивної релігійної адаптації шаманства існує. Коли буддизм, буддисти прийшли в Тибет, вони переконали місцевих богів, духів і демонів прийняти буддизм, стати буддистами. Вони стали охоронцями вчення Будди, символами підсвідомих стихій психіки, символами єднання методу і мудрості, символами трансформації профанного в сакральне.

Завдяки їхньому прийняттю буддійська міфологія збагатилася численними дивними екстравагантними персонажами. А найважливіше те, що саме вчення, яке адаптувало до своїх цілей енергію автохтонних шаманських культів, що виростили з глибин історії та підсвідомого, збагатилося могутніми технологіями трансформації суб'єктивності людини. Вони були настільки глибинними, що давали можливість працювати не тільки з тонкою плівкою окультуреної психіки, а із будь-якими її глибинами ефективно і досягати сили, могутності і просвітлення упродовж одного життя.

Завдяки прийняттю архетипної енергетики автохтонних релігій народилися Ваджраяна в Тибеті, шактізм і тантра в Індії. І в першому, і в другому випадках упродовж, за суттю, за світоглядом ні індуїзм, ні буддизм не відступили від своїх позицій, використавши формальні структури автохтонних релігій, підсилили свою енергетику, створив низку нових могутніх технологій самореалізації людини. Прищеплення первинної енергії, дикої сили, як і в випадку з прищепленням культурних рослин на корінь дички, може давати значні позитивні результати.

Але тантризм буддійський і шиваїтський як успішні практики, не зважаючи на універсалізм їхнього світоглядного оформлення, залишилися локальними і ландшафтно визначени-

ми релігійними феноменами. З шаманством їх об'єднує і визнання надзвичайних сил та здібностей (siddhi) як головної ознаки реалізованості й досконалості. Водночас, коли магістральні напрями і трьох світових релігій та індуїзму з великими застереженнями ставляться до надзвичайних здібностей, що отримує людина на шляху релігійного служіння, аскетичної практики. Вони розглядаються як “спокуса”, “іскус”, те що може відвести людину від справжньої мети релігійного служіння. Пошуки сил ведуть в нікуди, бо вони не вирішують фундаментальних проблем людини. Сили тимчасові, їхня поява і зникнення від нас не залежать.

У межах тантричної традиції склалися технології трансформації психіки, які в принципі приводять до радикальних трансформацій суб'єктивності людини. Як приклад таких технологій можна навести шість йог Наропі, кундаліні йогу, і тантру лівої руки. Жодна з них не має достовірної реалізації в сучасному світі. Базові практики виконати приблизно так само легко, як стрибати з жердиною на 6 метрів; часто вони небезпечні і можуть мати тяжкі наслідки для здоров'я людини. Немає перевірених фактів опанування “йоогою внутрішнього вогню” навіть тибетськими ламами, що отримали автентичну освіту. Складається враження, що всі ті йоги із задекларованими досягненнями мають легендарний і міфологічний характер.

Отже, навіть багатомісячний досвід адаптації шаманства релігіями космополітичного типу не дає прикладів його трансляції за межі території, на яких воно виростало. Особливості суспільства, в якому виникло шаманства, в принципі, не дають можливостей йому стати універсальним феноменом, незалежним від географічних і соціальних умов походження. Це фундаментальний синкретизм примітивного суспільства, єдність людини і природи, архаїчні техніки передачі інформації і необхідність максимального напруження всіх сил для виживання.

Обмеженість виробничої діяльності зумовлює особливі способи функціонування мови і мислення. Об'єкт дії або переживання у свідомості первісної людини існує лише разом з відповідними почуттями, разом зі ставленням до нього людини. Мова не знає чіткої фіксованих мовних одиниць. Усі її елементи з необхідністю працюють блоками, які і функціонують як одиниці



мовного спілкування. Мислення має ситуативний характер. Досвід передається від покоління до покоління цілими блоками.

Єдність людини і природи є початковою, її проявами є організація психосоматики, пристосованої до конкретного клімату, ландшафту, біоценозу. В умовах такої єдності, тіло, його будова, сенсорний апарат, склад крові, колір шкіри, і, навіть, шлунково-кишковий тракт і флора, яка його населяє, є способом адаптації людини до довкілля.

Шаманство, яке виникає в таких умовах, є результатом спонтанної і підсвідомої адаптації людини до довкілля. Ще раз повторюся, *шаманство не створюється, а виникає незалежно від волі і бажань людини*. Не існує технології становлення шаманом, не існує особливих рефлексивних практик, які треба наслідувати, щоб стати шаманом. Тому не формується певна технологія, школа шаманства, яку повинен проходити індивід.

Шаманство належало до необхідних форм адаптації і виживання людства в умовах мінімального розвитку матеріальної культури, “неорганічного тіла” людини та інтенсивної внутривидової конкуренції. Виживання громад людей у такому середовищі залежало від рівня мобілізації фізичних і психічних сил, близьких до тваринного світу. І шаманство було однією з культурних форм такої мобілізації.

Через усі ці причини відтворення шаманства у сучасних умовах, в принципі, неможливе. А чи неможливим є використання певних елементів шаманства у сучасних умовах, як це має місце з іншими культурними феноменами на кшталт йоги. На нашу думку, ні. Тут особливе значення має синкретизм, фундаментальна залежність від інфраструктури життя і відсутність внутрішньої диференціації, відокремленої, автономної технології. Усі розвинені релігії, мають щось на кшталт “Itinerarium mentis in Deum” (Бонавентура. Путівник душі до Бога), виписаних світоглядних принципів, моральних норм, правил гігієни, ментальної і фізичної. В автохтонному шаманстві нічого подібного немає.

Отже, архаїчні техніки екстазу і його результати, в принципі, у сучасному суспільстві відтворити неможливо. Тоді виникає питання, а чим є феномен неошаманства.

**Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.** Неошаманство розвивається у рідичі релігій “нового віку”. Його існування і відтворення впродовж

останніх 50 років пов'язано з пошуками нових форм ідентичності, ідеальних типів особистості, культури психічної і фізичної діяльності альтернативних тим, що реально складаються у сучасному споживацькому масовому суспільстві. Неошаманство не створює жодних реальних альтернатив, а є скоріше вираженням незадоволення наявним станом речей. Воно має декілька аспектів реалізації, нерозривно пов'язаних між собою: літературний, імітаційний, меморіальний і комерційний.

Феномен неошаманство створюється представниками сучасного індустріального суспільства, що отримали, як правило, гуманітарну університетську освіту. Практично всі вони мали досвід спілкування з шаманами. Частина з них є чинними шаманами. М. Кенін-Лопсан є водночас доктором історичних наук і головою всіх тувинських шаманів. К. Кастанеда отримав освіту у шамана племені Які дона Хуана, розвинув, як він сам казав, особливі здібності, отримав надзвичайний досвід і захистив магістерську роботу на цю тему. Усі вони дають надзвичайно високу оцінку шаманству та особистості шамана. М. Б. Кенін-Лопсан говорить, що “Шамани – лікарі. Шамани – музиканти. Шамани – поети. Шамани – екстрасенси. Шамани – ясновидці” [7]. Усі вони стверджують, що шаманські техніки надзвичайно ефективні і їх можна легко навчитися. Останнє твердження ми категорично заперечуємо і доведенню цього заперечення присвячена більша частина представленої роботи.

Що залишається? Більш-менш приваблива імітація або симуляція. Чому ці імітації існують і розмножуються? Тому, що задовольняють потреби і дають прибуток. Але симуляція задовольняє потреби, приблизно, так, як “артефакти” із секс-шопів задовольняють сексуальні бажання. І тут і там має місце використання ерзац продуктів. Прибуток забезпечується виданням книг, курсами, на яких навчають входженню у транс і спілкуванню з духами, шаманським туризмом, в асортимент якого входять участь у камланні шамана, що виконується відповідно до конкретної традиції, відвідування місць сили. Всі залишаються задоволеними. Одні – виконаною роботою й отриманим прибутком, інші – незабутніми враженнями. Але це зовсім не те, що давали шамани класичні. Неошаманство через свій імітаційний характер скоріше задовольняє потребу в розважанні. Як і більша частина індустрії відпочинку неошаманство належить до рубрики

entertainment і є законною частиною цього сегмента суспільного виробництва, попри можливі заперечення його творців.

### Література

1. Авилов В. Шаманов не может быть слишком много, как сейчас / В. Авилов // Наука и религия. – М., 1993. – № 12. – С. 23 – 34.
2. Алексеев Н.А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири: (Опыт ареального сравнительного исследования) / Алексеев Н.А. – Новосибирск : Наука, 1984. – 233 с.
3. Басилов В. Н. Избранники духов / В. Н. Басилов. – М. : Политиздат, 1984. – 208 с.
4. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли / Вернан Ж.-П. – М. : Прогресс, 1988. – 224 с.
5. Гроф Ст. Величайшее путешествие: Сознание и тайна смерти / Гроф Ст. – М. : АСТ, 2007. – 476 с.
6. Жуковская Н. Л. Ламаизм и ранние формы религии / Жуковская Н. Л. – М. : Наука, 1977. – 200 с.
7. Журнал “Профиль” взял интервью у Почетного Президента тувинских шаманов. [Электронное издание] / <http://www.overtone.ru/shamanizm/?content=item&item=118>
8. Зубов А.Б. История религий. Книга первая. Доисторические и внеисторические религии / Зубов А.Б. – М. : Планета детей, 1997. – 344 с.
9. Кабо Владимир. Шаманизм как форма религии раннепервобытного общества / Кабо В. // Девятнадцатая научная конференция по изучению Австралии и Океании. – М., 1988, С. 187 – 195.
10. Кенин-Лопсан М.Б. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства: Конец XIX – начало XX вв. / Кенин-Лопсан М.Б. – Новосибирск : Наука, 1987. – 164 с.
11. Кинг Серж Кахили. Городской шаман / Кинг С. К. – София : Издательство Трансперсонального Института, 2001. – 288 с.
12. Медоуз К. Шаманский опыт : Практическое руководство по современному шаманизму / пер. с англ. / К. Медоуз. – М., 1999. – 231 с.
13. Минделл А. Дао шамана: путь тела сновидения; [пер. с англ.] / А. Минделл. – К. : София, 1996. – 276 с.
14. Потапов Л.П. Алтайский шаманизм / Потапов Л.П. – Л. : Наука, 1991. – 321 с.
15. Рыжов Ю.В. Ignoto Deo: Новая религиозность в культуре и искусстве / Рыжов Ю.В. – М. : Смысл, 2006. – 328 с.
16. Сарангэрэл. Зов шамана / Сарангэрэл. – М. : ФАИР-Пресс, 2003. – 175 с.
17. Смоляк А. В. Шаман: личность, функции, мировоззрение / А.В. Смоляк. – М. : Наука, 1991. – 280 с.

18. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология : учебник [для вузов] / Стефаненко Т.Г. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 368 с.
19. Стивенс Дж. Секреты шаманизма; пер. с англ. / Дж. Стивенс, Л. Стивенс. – К. : София, 1996. – 243 с.
20. Токарев С.А. Ранние формы религии / Токарев С.А. – М. : Политиздат, 1990. – 622 с.
21. Торчинов Е.А. Религии мира: опыт запредельного. Психотехника и трансперсональные состояния / Торчинов Е.А. – СПб. : Азбука-классика, Петербургское Востоковедение, 2007. – 544 с.
22. Уолш Р. Дух шаманизма. Код доступа <http://parapsych.ru/biblioteka/uolsh-r-duh-shamanizma/msg2223/?PHPSESSID=f3f804540c9248706f43e5baf0161fe5#msg2223>
23. Уолш Р. Дух шаманизма / Р. Уолш. – М. : ТПИ, 1996. – 255 с.
24. Франкфорт Г., Франкфорт Г.А., Уилсон Дж., Якобсон Т. В. Преддверии философии / Франкфорт Г., Франкфорт Г.А., Уилсон Дж., Якобсон Т. – М. : Наука, 1984. – 236 с.
25. Харнер Майкл. Путь шамана / Харнер Майкл. – М. : Издательство “Сфинкс”, 1999. – 128 с.
26. Элиаде Мирча. Космос и история / Элиаде М. – М. : Прогресс, 1987. – 312 с.

**Стуканов Николай. Проблемы шаманства в современном мире.** Представители неошаманства утверждают, что шаманские технологии и мировоззрение эффективны для адаптации человека, достижения им гармонии и успеха в современном динамичном мире. Статья посвящена анализу базовых условий возникновения и развития шаманства и возможностей его интеграции в современное общество.

**Ключевые слова:** анимизм, духи, шаман, неошаманство, камлание, архаические техники экстаза, культурная трансляция.

**Stukanov Mykola. Problems of shamanism in a contemporary world.** Neo-shamanism representatives argue that the technology and a shamanic world view are effective for human adaptation, reaching the harmony and success in today's dynamic world. The presented paper is devoted to the analysis of the basic conditions of the emergence and development of shamanism and the possibilities for its integration into a modern society.

**Key words:** animism, the spirits, the shaman, neo-shamanism, rite, archaic techniques of ecstasy, cultural transmission.